

Aan mijn vrouw Nelleke die mijn leven tot een feest
heeft gemaakt en maakt.

Aan mijn ouders die mij het leven hebben geschonken.

Hans en Dinie Pol hebben het manuscript in de computer gezet,
gecorrigeerd en hier en daar stilistische verbeteringen aangegeven.

Ik dank hen hiervoor van harte!

De Bijbelteksten in dit boek zijn ontleend aan de
Nieuwe Bijbelvertaling (Heerenveen, NBG, 2004).

Gemoedsbewegingen

Terugblikken op een veelbewogen leven

Herman M. van Praag

DAMON

Inhoud

DEEL I	Verantwoording	13
Hoofdstuk 1	Het boek	15
Hoofdstuk 2	De omslag, zoals die had kunnen zijn	
a	Jeremia	18
b	Gelijkenis	18
DEEL II	De auteur	23
Hoofdstuk 3	De mens	24
Hoofdstuk 4	De professional	25
a	Speerpunt 1. Psychoanalyse en psychotherapie; verbazing en verrassing	25
b	Speerpunt 2. Biologie	28
c	Speerpunt 3. Research barrières	31
d	Speerpunt 4. Organisatie van de geestelijke gezondheidszorg (GGZ)	34
e	Speerpunt 5. Religiositeit en zingeving	35
f	Speerpunt 6. Privé religiositeit	36
g	Speerpunt 7. Beroering op de werkvloer	36
Hoofdstuk 5	Ontsteltenis in de huiselijke kring	39
Hoofdstuk 6	Alles bijeen genomen	41
Hoofdstuk 7	Nogmaals Jeremia	42

DEEL III	Jeugd	43
Hoofdstuk 8	Onbezorgde jaren	44
a	Ouderlijk huis	44
b	Familie	49
c	Rimpelingen	56
DEEL IV	Jeugd?	59
Hoofdstuk 9	Voorspel	60
a	Spanning	60
b	Verwijdering	61
c	De horden rukken op	64
d	De horden trekken binnen	68
e	Uitstoting	70
f	Medeleven	74
g	Kantelpunt	81
DEEL V	Verbijstering	83
Hoofdstuk 10	Via de Hollandse Schouwburg naar Barneveld	84
a	Het begin van het einde	84
b	De Schaffelaar: entree	87
c	De Schaffelaar: verblijf	88
Hoofdstuk 11	Westerbork	93
a	Grauwheid	93
b	Gruwel	95
c	Beestenwagens	99
d	Entertainment	100
e	Schlesinger	102
f	Apotheose	103
Hoofdstuk 12	Theresienstadt	105
a	Nachtmerrie	105
b	Bestemming	107

c	Het werk	109
d	Perfide Theresienstadt	111
e	Hannah Arendt	113
f	Apotheose	114
g	Terugkeer	116
DEEL VI	De lerende jongeling	121
Hoofdstuk 13	Thuiskomst	122
a	Koude douche	122
b	“Engelandvaarder”	123
c	Een gok	125
Hoofdstuk 14	Leerjaren	128
a	Weer naar school	128
b	Kiezen of delen	133
c	Groentijd	134
d	Camera Obscura	138
e	Student	144
f	Studiebol?	154
Hoofdstuk 15	Forum Academiale	156
Hoofdstuk 16	Een hippisch intermezzo	162
Hoofdstuk 17	Co-assistent	164
Hoofdstuk 18	Militaire dienst	171
a	Pacifisme	171
b	Diensttijd	174
c	Afloop	177
Hoofdstuk 19	Koers	179
a	Twijfel	179
b	Een gelukkig toeval	181

Hoofdstuk 20	Onderzoek	183
a	Gedragsonderzoek	183
b	Biologisch onderzoek	184
c	Functionele psychopathologie een nieuwe manier van diagnosticeren	188
d	Promotie	191
e	Klinische psychiatrie	195
f	Assistent Neurologie	197
DEEL VII	De wijde wereld in	199
Hoofdstuk 21	Quo vadis	200
Hoofdstuk 22	Groningen, Terra incognita	204
a	De aftrap	204
b	Tegenpolen	205
c	Counter Culture	206
d	Culture en Counter Culture	209
e	Last but not least: de kliniek	211
f	Werkgemeenschap	212
g	Verkondiging	213
Hoofdstuk 23	Jeruzalem, een emotionele schokgolf	216
a	Een late wensvulling	216
b	Op naar Jeruzalem	217
c	Ontvangst	218
d	Samenwerking	220
e	Donkere wolken	224
f	Vertrek	226
g	Terugblik	226
Hoofdstuk 24	De slag om Utrecht	229
a	Oorlog	229
b	Vrede	237

Hoofdstuk 25	New York, Op pad in een nieuwe wereld	241
a	Verrassing	241
b	Op ontdekking	242
c	Aan de slag	246
d	Strategie	248
e	Koerswijziging	252
f	Opleiding	256
g	Moeilijkheden	258
h	Incidenten	259
i	Adieu New York	264
Hoofdstuk 26	De laatste berg	273
a	Entree	273
b	“Polderen”	273
c	Klinische expansie	276
d	Onderzoek	278
e	Staartje	279
DEEL VIII	God en het goddelijke	285
Hoofdstuk 27	Verbazing	286
Hoofdstuk 28	Actie	288
Hoofdstuk 29	Private religiositeit, de vraag	290
a	Oorsprong	290
b	Bewondering	291
Hoofdstuk 30	De feilbare mens	303
Hoofdstuk 31	Een God die het zich kan veroorloven vergissingen te maken	312
Hoofdstuk 32	Private religiositeit, het antwoord	317

DEEL IX Zwangenzang	321
Personenregister	327
Over de auteur	331

Je ziet een boek voor je liggen en je vraagt je af of het onderwerp je interesseert. Je kijkt naar de omslag. Je vraagt je af wie is die auteur en waar gaat het boek over.

Wat is hieromtrent over dit boek te zeggen?

Hoofdstuk 1

Het boek

Dit boek is een autobiografie. Is dat geen duplicatuur? Haenen schreef toch onlangs een biografie over je¹. Nee, het is geen verdubbeling, het is een complement. Haenens boek richt zich in het bijzonder op mijn denkbeelden en op mijn activiteiten. Hij omkranst dat met beschrijvingen met wat er in mijn tijd gaande was op het gebied van neurobiologie, psychiatrie en religie, de gebieden waarmee ik mij mee bezig hield. Een boeiende, innovatieve aanpak.

Dit boek gaat niet over de intellectuele, maar over de emotionele kanten van mijn bestaan. De reacties op mijn denkbeelden en activiteiten waren soms heftig, de emoties die ze bij mij oproepen dienovereenkomstig. Het gaat in dit boek over wat ik voelde, niet over wat ik deed.

Emoties zijn er vele geweest. Positieve zoals: vreugde, voldoening, blijdschap, dankbaarheid en negatieve zoals: angst, verdriet, somberheid, woede. Emoties geven een indruk hoe iemand zijn leven heeft beleefd. Dat verheldert zijn leven meer dan de blote feiten.

Anders gezegd, dit zelfportret is niet zozeer door de ratio ingekleurd, als wel door het gemoed. Verstand en gevoel zijn enerzijds

1 Haenen, H. *Herman van Praag. Ooggetuige en revolutionair psychiater. Een portret in tijdsbeelden*. Eindhoven, Damon, 2022

verstrengeld, niet los van elkaar te denken, beïnvloeden elkaar wederzijds, maar vormen anderzijds toch twee zelfstandige psychische domeinen.

Emotioneel gezien is er in mijn leven nogal wat branding geweest, vaak met een sterke onderstroom naar open zee. Een levensgevaarlijke situatie. Ik wist er, gelukkig, steeds tegenin te zwemmen en veilige kusten te bereiken. Met andere woorden, ik kon mijn leven voortzetten. In sommige gevallen het professionele leven, in andere gevallen het persoonlijke leven.

Soms overkwam me dit. In andere gevallen heb ik de branding zelf opgezocht. Waarom dit? In de eerste plaats om professionele redenen, namelijk dan, wanneer ik meende dat mijn vak gediend zou zijn met een andere koers, met vernieuwing. Die mentaliteit heeft mijn professionele leven vorm gegeven. Dit leverde veel spanning op maar toch, als grootste gemene deler, voldoening.

Er is een tweede reden geweest om de branding zelf op te zoeken: mijn liefde voor het woord, de discussie, de gedachtenwisseling.

Ik stel graag controversiële onderwerpen aan de orde en/of formuleer mijn visie met opzet scherper dan nodig is. Niet uit lust tot kissebissen, schofferen, de ander schaakmat te zetten, maar om sneller tot de kern van de zaak door te dringen. Discussie “*for the sake of heaven*”, zo wordt dit in de *Pirké Avot* (Hebr: de “Spreuken van de vaderen”) genoemd². Spottenderwijs heb ik mijzelf wel eens een “benigne provocateur” genoemd.

Woord en wederwoord, argumenteren en luisteren, proberen de ander te overtuigen, maar ook bereid zijn je door de ander te laten overtuigen. Dit geldt ook, of beter, juist de wetenschapper: wees bereid afscheid te nemen van een hypothese die je dierbaar is als die blijkt niet meer houdbaar te zijn.

2 Dit zijn een aantal beschouwelijke aantekeningen van rabbijnen opgenomen in de Mischna, de zogenoemde Orale Tora, de wetten die door God op de berg Sinaï mondeling zouden zijn doorgegeven en in de derde eeuw verzameld werden door rabbijn Juda la Nassi.

Pirké Avot. Een nieuwe vertaling met klassieke commentaren door rabbijn Mr. Dr. R. Evers. Stichting Salomon / Born, 2020 Amsterdam.

De Eeuwige stelde³: “Who gives man speech.... Is it not I, the Lord”. Een “Godsgeschenk”! Gebruik het dus goed. Besef: het woord kan verdeeldheid oproepen en animositeit, maar ook tot wederzijds begrip en vertrouwen. Het eerste pad heb ik vermeden, het tweede gezocht. Mij heeft discussie vooruitgeholpen, maar, nogmaals, ze heeft ook spanningen opgeleverd.

3 Ex 4:11. Ik vind de Engelse vertaling pregnanter dan de Nederlandse.

Hoofdstuk 9

Voorspel

a Spanning

De vroege jeugdijaren verliepen dus aanvankelijk vrijwel rimpelloos. Tijdens de latere stak er een stormwind op met huizenhoge golven die, tenslotte, aangroeiden tot een regelrechte vloedgolf. Ik werd er bijna door verzwolgen, maar overleefde, zowel fysiek als mentaal. Deze emotionele tsunami staat echter diep in mijn geheugen gegrift.

Na 1933 veranderde er iets in ons gezin. De sfeer werd meer gespannen. Herhaaldelijk viel de naam Hitler. Die had, vertelde paps me, in Duitsland de macht gegrepen en dat maakte mijn ouders kennelijk zeer bezorgd. Zij spraken er aanvankelijk niet met mij over, maar ik ving flarden van hun gesprekken op.

Stapje voor stapje begon mijn vader het mij duidelijk te maken. Hitler had een boek geschreven, *Mein Kampf*, dat veel aandacht had getrokken. Hij had zich zeer negatief over Joden uitgelaten. De Joden zouden een minderwaardig en misdadig ras zijn, verantwoordelijk voor alles wat er in de wereld mis was, mis ging en zou gaan. Zij zouden van plan zijn de macht in de wereld over te nemen.

Hitler beschouwde het Germaanse ras als verre superieur: Het mocht op geen enkele wijze door Joodse smetten worden aangetast. Het parasieten-ras moest uit Duitsland worden verwijderd. Het Duitse volk verwierp dat absurde en verontrustende gedachtegoed niet, hoorde ik mijn ouders zeggen. Het holde massaal en enthousiast achter Hitler aan. Stapje voor stapje werd het me duidelijk dat wij, als Joden, in groot gevaar verkeerden.

b Verwijdering

Verwijdering, vroeg ik me af, wat zou dat betekenen? Waar zou Hitler ons heen sturen? Naar Afrika misschien? Dan zou ik veel dieren kunnen zien. Niet in een dierentuin, waar ik zo graag heen ging, maar in het echt. Of misschien naar Amerika? Ook niet gek. Dan zou ik de cowboy wereld van nabij leren kennen en ik hield van de boeken van Karl May.

Ik was echter realistisch genoeg om me af te vragen: hoe moet paps daar z'n brood verdienen? Kan ik daar wel naar school? Ik spreek alleen Nederlands. Wat bedoelde Hitler toch met dat "verwijderen"? Ik ging naar mijn vader. "Waarom spreekt Hitler zo lelijk over ons. We hebben toch niets misdaan". "Dat begrijp ik ook niet, jongen", antwoordde mijn vader. Misschien zoekt hij een zondebok. Duitsland heeft het op het ogenblik heel moeilijk". Ik was nog niet tevreden en vroeg door: "Maar paps, daaraan zijn wij toch niet schuldig?". "Inderdaad jongen, maar schuld kan ook worden gefabriceerd. De Joden zijn daar vaak het slachtoffer van geweest. Begrijp je wat ik bedoel?". "Een beetje, paps, maar ik heb nog een andere vraag: wat bedoelt Hitler met "verwijderen". "Ik weet het niet, zoon, maar het kan niet veel goeds betekenen". "Maakt u zich ongerust, pap?" "Wel een beetje, jongen. Veel mensen, ook Joden menen dat het wel mee zal vallen. Dat het lege woorden zijn, niet werkelijk gemeend. Joden hebben toch zoveel bijgedragen aan de Duitse cultuur.

Ik ben het daar niet mee eens. Het is niet verstandig je hoofd in het zand te steken. Dan zie je niets meer en dat kan je duur komen te staan. Herinner je dat voor de rest van je leven. Voor bedreiging moet je je ogen niet sluiten, maar je teweer stellen of vluchten. Meer mogelijkheden zijn er niet, maar ik wil hier nu niet meer over doorpraten. Het is geen prettig onderwerp. Ik heb je er toch iets over willen vertellen, opdat je begrijpt waarom mama en ik gespannen zijn en vaak een beetje ongeduldig. Je bent nog een kleine jongen, maar je bent verstandig. Het zou dus niet verstandig zijn om een hek om je heen te bouwen, je van de grote-mensen-wereld af te sluiten."

Is dit gesprek letterlijk zo gegaan. Dat weet ik niet, niet meer, maar het was in ieder geval de strekking ervan. Werd ik er rustiger van? Ja en nee. Ja, omdat ik beter begreep waarom paps en mams vaak ongeduldig waren. Nee, omdat het woord “verwijderen” in mijn hoofd bleef rondspoken, ’s nachts, overdag, op school. Het deed mijn schoolprestaties geen goed. Dat maakte me verdrietig. Ik wilde zo graag toelatingsexamen doen voor de middelbare school, maar ik kon niet tegen dat gevoel op.

Het werd al gauw duidelijk dat mijn vader gelijk had. In 1938 werden in Duitsland de zogenaamde Joden-wetten aangenomen. Mijn ouders spraken er over met elkaar, met hun vrienden, met ons, hun kinderen.

Joden werden in Duitsland “*Kalt gestellt*”. Zij konden geen rijksburger meer zijn. Het waren niet-ariërs en als zodanig werden ze niet meer door de wet beschermd. Ik begreep niet goed wat dat alles betekende. Maar veel goeds kon het niet zijn. M’n vader legde het me uit. “Joden mogen niet meer stemmen en niet meer bij de overheid werken. Zij mogen niet meer trouwen met niet-Joden. Als zo’n huwelijk bestond moest het worden ontbonden. Duits bloed moet worden beschermd tegen ‘Joodse smetten’. Ik draai het om mijn zoon. Joods bloed moet worden beschermd tegen Nazi-smetten’.”

M’n moeder nam mij vaak bij zich en trachtte me gerust te stellen of beter me te waarschuwen. “Soms gebeuren er in de wereld verschrikkelijke dingen. Dat gebeurt nu met de Joden in Duitsland. Ze hebben heel veel bijgedragen tot de cultuur van Duitsland, maar toch worden ze nu uitgespuwd. Zij kunnen er niets aan doen. Wij kunnen er niets aan doen. Het is al zo vaak gebeurd. Daarom is het zo belangrijk wat er nu in ons oude thuisland gebeurt: de oprichting van het *Jewish National Home in Palestine*. In de toekomst zal er een eigen staat zijn, met een eigen regering, een eigen parlement, een eigen leger, daar moet het heen. We moeten niet meer van de ‘welwillendheid’ van ‘gastheren’, afhankelijk zijn. Dat hoef ik jou, Haboniemer, niet te vertellen. Wapen je tot het zover is door op je hoede te zijn, zo nodig terug te vechten, niet met wapens. Tegen zo’n overmacht red je het nooit, maar door te tonen dat je trots bent op je Jood-zijn.

Zelf-bewustzijn en zelf-respect zijn onze meest effectieve wapens. Verafschuw de haters, zet je in voor de gehaten. Wat ik je nu zeg is tegelijk een waarschuwing en een geruststelling"! "Ik begrijp wat je wil zeggen, mams", was mijn reactie.

Enkele jaren later, het was in de herfst van 1938, kwam mijn vader opgewonden thuis. Hij liep direct naar mijn moeder zonder eerst zijn jas uit te trekken. Er is iets verschrikkelijks gebeurd, Lot. De vorige nacht zijn er in Duitsland, honderden sjoels verwoest, ontelbare winkels en andere bezittingen van Joden geplunderd en in brand gestoken. Brandweer en politie mochten niet ingrijpen. Joden zijn op straat gemolesteerd en vermoord. In eerste instantie door SA'ers, een paramilitaire organisatie van de NSDAP, (Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij) en SS'ers (de politie van die organisatie) maar er schijnen ook veel "gewone" burgers te hebben meegedaan. Verzet is er nauwelijks geweest.

Ik hoor hem nog uitroepen: "De opstand der horden is begonnen". Veel later begreep ik dat hij had verwezen naar het boek van Ortega y Gasset (1929). De elite, zo schreef deze daarin, had het grotendeels laten afweten. De ongecivileerde massa zou meer en meer het heft in handen nemen. Liberalisme zou plaats maken voor dictatuur.

Mijn ouders spraken nu heel vaak over het *Jewish National Home in Palestine*. Zou ons gezin de zionistische daad bij het zionistische woord moeten voegen? Ja ... Maar. Mijn vader twijfelde. Een vaste baan opzeggen (in economisch desastreuze tijd) met een gezin met twee kinderen. Is dat niet roekeloos? Mijn moeder durfde het wel aan. Emotionele gesprekken waren het gevolg, dagen lang. Ik leefde mee.

Meneer Roozendaal, het hoofd van mijn school, waarschuwde mijn vader dat, als het zo met mij doorging, er zeker geen sprake zou zijn dat ik naar de middelbare school zou kunnen. M'n vader lichtte me in. "Ik begrijp, jongen, dat je met je hoofd niet bij de les bent, maar denk niet over het nu, het nu gaat voorbij, denk aan je toekomst, jouw toekomst, daar moet je op focussen."

Ik deed mijn best, maar zonder veel succes.

Uiteindelijk viel de beslissing. We bleven in Nederland. Niet veel later zouden mijn ouders spijt krijgen van hun beslissing; hevige spijt.

c De horden rukken op

Er kwam een vluchtelingenstroom op gang. Duitse Joden op de vlucht voor de horden. In Nederland bleken ze niet welkom. Ook elders niet. Een wereld die de horden hun gang lieten gaan.

Minister president Colijn sloot in december 1938 de grenzen voor de vluchtelingen. Duitsland was immers een bevriende mogendheid en Nederland moest neutraal blijven en het land der horden te vriend houden. Joden werden bestempeld als ongewenste vreemdelingen. Door hun komst zou antisemitisme alleen maar toenemen. In de Memorie van Antwoord op de rijksbegroting van 1938 stond te lezen: “dat verder binnendringen van vreemde elementen schadelijk zou zijn voor de handhaving van de Nederlandse stam”.

Op aandrang van het parlement werd de regering toch gedwongen 10.000 vluchtelingen legaal toe te staan. Vluchtelingen mochten geen beroep uitoefenen en werden onderhouden door de Joodse gemeenschap. Er werd een kamp voor hen gebouwd: Westerbork, alweer op kosten van de Joodse gemeenschap zelf. Kamp Westerbork zou aanvankelijk in de buurt van Ermelo komen. De gemeenteraad ging er mee akkoord. Koningin Wilhelmina was er tegen: geen Joodse vluchtelingen in haar achtertuin. Haar stem gaf de doorslag.

Korte tijd later werden de grenzen van Nederland geheel voor (Joodse) vluchtelingen gesloten. Het *Jewish National Home in Palestine* had in principe de enige uitweg kunnen zijn voor de opgejaagden. In principe. In de praktijk werd deze vluchtroute afgesloten door de Engelsen, onder druk van de Arabieren: Het perfide Albion. De kerken zwegen, althans de meeste onder hen. “Een ontheiliging van Gods naam”. Ik heb daar geen betere kwalificatie voor.

Heb ik deze gebeurtenissen alleen meegemaakt of ook ervaren. Zeker wel. Ik zoog ze echt op. Zo werd ik een (te) vroeg wijs mannetje.

Al gauw bleek dat Hitler zijn woord gestand zou doen. Duitsland moest, zo had hij gezegd, meer “Lebensraum” krijgen en van Joden gezuiverd worden. Lebensraum verwerven bleek de hoogste prioriteit te hebben.

Een foto gemaakt toen ik twaalf jaar was. Er straalt onzekerheid uit, maar ook ontluikend zelfvertrouwen, tot assertiviteit toe. De onzekere kant zwakte af, de sthenische kant nam toe.

Hoofdstuk 10

Via de Hollandse schouwburg naar Barneveld

a Het begin van het einde?

Waar waren we gebleven op de tijdlijn van mijn leven. In Amsterdam waar mijn moeder, mijn zuster en ikzelf waren ondergebracht in het “*Judenviertel*”, bij een mij niet bekend gastgezin.

Ik beschreef mijn jeugd of wat daarvan was overgebleven. In de jaren daarna verdween ook dat restant. Ik sloeg de puberteit over, de eerste exploratieve periode in een mensenleven en trad, onvoorbereid, de volwassenheid binnen. Ik werd gelijk in het diepe gegoid. Het was er donker.

∞

Op een kwade dag, het zal begin 1942 zijn geweest, werd er aan de deur van ons gastgezin gebeld. Ik deed open. Er stonden een paar Nederlandse agenten voor de deur. “Woont hier de familie van Praag?” “Ja”, zei ik, “die moet meekomen”. Mijn moeder kwam aangelopen en antwoordde, duidelijk beangstigd, “waarheen?”. Dat weten we niet, was het oneerlijke antwoord. “Waarom moeten we mee?”, vroeg mijn moeder. “Weten we ook niet”, een antwoord al even onwaar. “Maak haast”, snauwde één van hen, “we hebben meer te doen”. Die laatste woorden staan in mijn geheugen gegrift. Dat “doen”, zo zou al gauw blijken, bestond uit het oppakken van Joden.

We pakten onze koffer. Dat ging snel. Er viel niet veel te pakken. We stapten in de auto en reden weg. Niemand sprak een woord. We stopten aan de Plantage Middenlaan. Ik herkende de plek. Het lag vlak bij Artis, waar ik zo graag heen ging. Daar gingen we níet heen. We stopten bij een groot licht gekleurd gebouw. Het leek op de entree van een schouwburg. Het wás een schouwburg (geweest).

Het gebouw was in 1942 door Aus der Fünten gevorderd als “depot” voor Joden die bij razzia’s waren opgepakt om vandaar, na enkele dagen, naar Westerbork te worden afgevoerd. Enkele malen per week ging een “lading” Joden die kant uit.

Buiten stonden een paar gewapende SS’ers, vergezeld van enkele (voor zover ik kon zien) ongewapende NSB’ers.

“*Aussteigen!*” werd er geroepen. We liepen een grote zaal binnen. Die leek inderdaad op een schouwburgzaal met balkons en al, maar gestript van alle attributen. Geen stoel meer te bekennen, geen gordijn hing er nog. We waren niet alleen. De zaal was volgepakt met angstige mensen. Ze vermoedden wat de (volgende) bestemming

De zogeheten Hollandse Schouwburg in de Plantage Middenlaan in Amsterdam. Tussen 1893 en 1942 was het gebouw in gebruik als theater. Van 1942 t/m 1943 werd het een verzamelplaats van opgepakte Joden die van daaruit naar Westerbork werden vervoerd.

zou worden; zaten of lagen dicht tegen elkaar aan. De ruimte per individu was minimaal. Het stonk er verschrikkelijk, bij gebrek aan voldoende sanitaire voorzieningen.

God, dacht ik, op zoiets moet de toegangspoort naar de hel lijken. Bij wijze van spreken dan. Als jonge jongen kon ik al niet geloven in een hemel en een hel. Dat leken me verzinnsels om de mensen af te laten zien van slechte daden en ze te bewegen het goede te doen.

In de kamptijd bloeide bij mij wél religieus besef op. Uit bittere noodzaak. Ik zocht steun. Het is dus opportunistisch van origine. Dat is het bij veel mensen. Je had je voor religiositeit een waardiger voedingsbodem kunnen denken.

Dacht ik dat alles al bij het binnen gaan van de “schouwburg”. Ik denk van niet. Ik was pas 12 jaar. Het zijn gedachten van wat later.

De maaltijden in de “schouwburg” werden verzorgd door de Joodse Raad, één van de goede daden van deze organisatie.

Enkele malen per week werd er, zoals gezegd, een “lading” Joden meestal in vrachtwagens geladen en afgevoerd naar het Centraal- of Muiderpoort station in Amsterdam en vandaar per trein naar Westerbork. Alles keurig verzorgd door de Nederlandse overheid. De “Zentralstelle” had zich geen betere medewerker kunnen denken. Het laatste transport uit de Hollandse schouwburg vertrok 19 november 1943. Daarna werd het “depot” gesloten. Het was overbodig geworden. In Nederland waren (niet ondergedoken) Joden vrijwel “uitgestorven”. Wij zijn maar kort in de “schouwburg” geweest. Ik meen niet meer dan enkele dagen.

Op een gegeven moment werden we, geheel onverwachts, gesommeerd ons klaar te maken voor vertrek. Waarheen? De angst sloeg me op het hart. Het zal toch niet Westerbork zijn; maar welke andere bestemming is er voor ons? We moesten onze koffer meenemen. Die hadden we niet uitgepakt. Er waren trouwens geen garderobes meer in de “schouwburg”. Er zat ook maar weinig in. We liepen naar buiten, begeleid door enkele agenten. Buiten stond een leger-auto klaar. We kregen dus, zo gezegd, een “VIP behandeling”. We reden met flinke

Hoofdstuk 11

Westerbork

a Grauwheid

“De zee klotst voort in eindeloze deining” dichtte Willem Kloos. Dat gold ook voor het leven in Barneveld. Een stormwind maakte daar plotseling een einde aan. We hoorden dat we einde van de week op transport zouden gaan, naar Westerbork. Geen toelichting, geen verklaring. Een ijskoude douche: Westerbork het “*Durchgangslager*” naar het Oosten.

Het begin van het einde, dacht ik. Kennelijk is ook de “Frederiks-Sperr” niets waard. Wanneer we precies vertrokken weet ik niet meer. Het was ergens in de lente van 1943. Hoe we vervoerd werden is me eveneens ontschoten. Niet de aankomst. Grauwheid alom. Letterlijk. Een groot aantal grauwe barakken gelegen op een voor de rest leeg terrein, kleurloos, zonder enige begroeiing. Het complex rees op uit

De boulevard des misères in kamp Westerbork, met aan weerszijden de barakken waarin wij sliepen.

een verlaten grote heidevlakte die nog niet bloeide en waar verder geen boom te bekennen viel.

“*Snauzende*” SS'ers wezen ons een barak aan. Binnen was het al even grauw als daarbuiten. Drie rijen 3-hoog metalen stapelbedden met harde, stro-gevulde matrassen. Tussen iedere twee stond een houten tafel met aan elke kant een houten bank zonder leuning. De tussenruimten waren zou nauw, dat je niet dan met enige moeite aan de tafel kon gaan zitten. Er lagen nog eigendommen van de vorige bewoners die kort ervoor waren afgevoerd. Aan de beide uiteinden van de barak bevond zich een wasruimte. Metalen bakken met daarboven, dicht op elkaar, een groot aantal waterkranen.

Voor behoeften waren er latrines voorzien. Een lange houten plank met dicht op elkaar ronde gaten, geplaatst boven een uitgegraven geul. Defeceren werd op die manier een sociale aangelegenheid.

Ik gebruikte het woord “grauw” voor het exterieur van kamp Westerbork. Het paste ook bij het leven in het kamp. Hard werken, weinig en slecht voedsel. Intense angst, elke week weer, of je naam voorkwam op “de lijst”, de lijst van namen van hen die aan het einde van de week in een lange stoet beestenwagens zouden worden afgevoerd, oostwaarts, met onbekende bestemming. De ene dag was gelijk aan de andere.

Ik werkte bij de transportdienst. Laden en lossen van vaak heel zware objecten, weinig te eten, 's avonds zo gauw mogelijk gaan slapen. Sappelen de godganse dag. Een leven zonder uitzicht. Hoe lang kan een mens dat volhouden? Voor de meeste van mijn lotgenoten was dat niet lang. De “rijtuigen” voor hun deportatie werden al in gereedheid gebracht. Velen werden fatalistisch, lieten de boel van zich afglijden. Sommige werden wanhopig.

Bij mij had deze situatie het omgekeerde effect. Ik nam me voor me niet uit het veld te laten slaan. Nu niet en nooit niet. Geveinsde heldenmoed? Nee: (over)levings-wil, met als consequentie actieve weerstand tegen hen die mij welbewust voor de voeten lopen, c.q. proberen me te laten struikelen. Die eigenschap is in de kampen tot ontwikkeling gekomen en is later niet verzwakt.

In al die grauwhed straalde er één lichtpunt: m'n *Bar Mitzwa*. M'n leermeester uit Barneveld hielp me bij het leren van een nieuwe *sidra*. Na enkele maanden vond de plechtigheid plaats; tussen twee stapelbedden en achter de houten tafel die tegen de muur was geschoven. Achter me stonden m'n ouders. Bewoners van de belendende stapelbedden keken toe. Ik lajende met een gemak en een verve die mezelf verbaasde. Ik laat me niet uit het veld slaan, dat wilde ik mogelijk demonstreren, dat gaf me een extra prikkel.

Na afloop zegende mijn leraar me met het *Birkat Kohaniem*, de priesterzegen, de woorden waarmee Aäron, de eerste Hogepriester, in opdracht van de Eeuwige, de Israëlieten moest zegenen³⁹.

“Moge de Heer je zegenen en beschermen,
Moge de Heer het licht van Zijn gelaat over je doen schijnen en je genadig zijn,
Moge de Heer je Zijn gelaat toewenden en je vrede geven.”

Mijn moeder huilde, mijn vader had kennelijk moeite zijn tranen te bedwingen. “*Omein ve Omein*” (Amen) prevelde hij. “Moge dat het geval zijn.” Mij vervulde de ceremonie met trots. Ik was nu een volassen man, officieel opgenomen in het Joode volk. Een volk dat door de eeuwen heen had gedemonstreerd dat het weigerde zijn identiteit op te geven, ondanks alle vaak (gewelddadige) pressie van buiten. Een volk dat principe stelde boven opportuniteit. Een houding die ik bewonderde.

b Gruwel

Het ergste waren de scènes aan het einde van de week.

Er kwam een locomotief binnenrijden met één personenwagon en een hele reeks beestenwagens, met Nederlandse of Duitse opschriften. Vele honderden mensen, ouden van dagen, kleuters, invaliden, zieken, volwassenen zowel als kinderen, mannen en vrouwen op het perron.

39 Num 6:24-26

Hoofdstuk 12

Theresienstadt

a Nachtmerrie

De kolonne met de voor ons bestemde beestenwagens stond klaar op het perron. Keurig op tijd. Er liepen SS'ers rond. Gemmeker, de kampcommandant, gaf, zoals altijd, ook *acte de présence*. Zijn trawanten blaften ons toe dat we snel de wagens in moesten. Gemmeker liep als een opgefokte haan de trein langs. Hij controleerde of alles volgens plan verliep, maar zweeg; liet het snauwen aan zijn "medewerkers" over. De "*perfect gentleman*".

Instappen was geen sinecure. Zoals gezegd, lag de ingang van de wagens hoog boven het perron. Veel mensen konden zich niet zelfstandig naar boven worstelen. Lotgenoten hielpen hen. Vanaf het perron werden ze naar boven geduwd, vanuit de beestenwagen naar boven getrokken. Dat ging de "heren" bewakers niet snel genoeg. "*Los, los, Gesindel*", schreeuwden ze. De wagens werden letterlijk volgepropt. Tot het laatste toe werden er door SS'ers nog mensen naar binnen gedrukt. "*Los, los, naar achteren toe met z'n allen*", schreeuwden ze.

Hoeveel mensen er in onze wagen zaten weet ik niet meer. Ik heb ze niet geteld. Ik schat zo'n 70 tot 80. Je kon zitten. Liggen alleen als je burens opschoven. Slapen was er dus niet bij. Op z'n hoogst wat dommelen. Er stond een emmer voor de behoeften. Te klein voor de productie.

Af en toe stopte de trein, vaak voor langere tijd en werden we "gevoederd": een klomp brood en smakeloze waterige soep. De deur werd even open geschoven en één van ons kreeg gelegenheid de emmer aan de rand van de spoorlijn te ledigen. Daarna werd de deur weer gesloten en vergrendeld. Water was er nauwelijks.

De tijdsbeleving vervaagde. Je had geen idee meer welke dag het was en hoe laat.

Bovenin was er een klein luikje, van zo'n 10 bij 50 cm., waar we af en toe doorheen keken, twee aan twee, en om de beurt. We snoven wat frisse lucht op en dan was het volgende tweetal aan de beurt. Er kwam nauwelijks licht doorheen. Het was donker in de wagen, 's nachts pikkedonker. De hitte en de stank waren ondragelijk. Van enkele zieken werd de toestand, zo te zien, kritiek. De reis duurde zo'n twee tot drie dagen. Het zijn de meest schokkende en emotionele herinneringen uit mijn kamptijd.

Hoe reageerden mijn lotgenoten. Wisselend. Sommigen hadden huilbuien, konden het niet meer aan. Anderen schreeuwden het af en toe uit van woede. De meesten waren gelaten op het apathische af, leken de moed op te geven. Gesproken werd er nauwelijks. Geruzied ook weinig. Het ging altijd over wat meer "*Lebensraum*".

En wat ging er in mij om? Ik hield mijzelf met nadruk voor: geef het niet op, vecht door. Ik dacht aan de fijne Haboniem kampen. Ik dacht aan de zaterdagavonden thuis toen er vaak vriendjes op bezoek kwamen en we samen spelletjes speelden.

Ik bad. God werd een bron van hoop, de gangmaker om door te gaan, het leven te blijven omarmen, ondanks alles. Hoop doet, letterlijk, leven. Morgen kan beter zijn dan vandaag. Het Gods-idee is het meest waardevolle product van menselijke verbeeldingskracht⁴³.

Ik smeekte "mijn" God om hulp. Die hulp is toen niet gekomen, pas een klein jaar later toen we door de Russen bevrijd werden. Voor mij, niet voor miljoenen andere Joden. Heeft dat mijn Gods-beeld verbleekt? Nee, ik heb me altijd voorgehouden dat die afschuwelijke volkerenmoord mensenwerk is geweest. ("Mijn") God heeft dit niet kunnen voorkomen. Hij is kennelijk niet almachtig. Zelfs Hij kan geen ijzer met handen breken. Hopen op hulp, maar ook als die niet komt, toch doorgaan.

Laatst kwam ik een uitspraak tegen van Liat Collins in de *International Jerusalem Post* van september van 1-9-2022:

43 H.M. van Praag. *God en Psyche. De redelijkheid van het geloven*. Amsterdam: Boom, 2008

“The key part of resilience is not about bouncing back. It’s about bouncing forward using adversity as a catalyst to get better and become stronger”.

Prachtig gezegd. Ik geloof dat het op mij van toepassing is geweest.

b Bestemming

Eindelijk kwamen we aan. Doodvermoeid was ik, en had extreme dorst, geen honger. De eetlust was me kennelijk vergaan. De deur van onze “coupe” werd ontgrendeld en geopend. “*Aussteigen!*” werd ons toegesnuwd door enkele SS’ers die ons stonden op te wachten. Dat lukte velen niet. Hun spieren waren door het lange zitten verstijfd. Ze werden geholpen door lotgenoten. Als dat niet snel genoeg ging werden ze door onze “gastheren” aan de benen eruit gesleurd.

Het bleek dat we terecht waren gekomen in Theresienstadt, een oud vesting/garnizoensstadje, gelegen zo’n 50 kilometer ten Noorden van Praag. Het was op last van de Gestapo ontruimd en tot getto gebombardeerd; later tot doorgangskamp, net als Westerbork.

Eén van de slaapverblijven in Theresienstadt.

Tekening van Bedrich Fritta.

Uit: Terezin. Places of suffering and Braveness.

Vooruit strompelend werden we gedirigeerd naar één van de kazernes: de Hamburger kazerne. Ik vroeg na aankomst direct aan één van de bewoners wat ons hier te wachten stond. “Het is een doorgangskamp”, antwoordde hij. “Er vertrekken elke week, soms meermalen per week, treinen vol geladen met Joden”. “Waarheen”, ging ik door. “Dat weet ik niet. Ze zeggen naar werkkampen”. Weer de zelfde kletspraat als in de Hollandse Schouwborg en Westerbork. Zouden de mensen er geloof aan hechten, of denken, zoals ik, maak dat je grootje wijs. Ook vanuit dit kamp gaan “grootjes” mee, baby’s, kleuters, peuters, ouden van dagen, invaliden, geestelijk gestoorden enz. Allemaal aan het werk luitjes! Wat een macaber farce! Er deden geruchten de ronde wat er werkelijk aan de hand was. Velen wilden het niet geloven en sloten de ogen. Zelfbedrog om het hoofd boven water te houden.

Ik werd met vele anderen – mannen en vrouwen – ondergebracht op de zolder van de Hamburger kazerne. Een grote ruimte gevuld met matrassen; bij wijze van spreken zover het oog reikte. Ze lagen dicht op elkaar en waren met stro gevuld. In één van de hoeken lag een stapel paardendekens, één voor iedere zolderbewoner. Dat zou, besepte ik, kou betekenen in de winter die nog komen moest. Word er toen gevochten om een tweede te bemachtigen? Niet vaak. Saamhorigheid won het van eigenbelang.

∞

Na aankomst wilde iedereen zich zo gauw mogelijk wassen en ontlasten. Het aantal kranen in de wasruimte en het aantal gaten in de latrine waren beperkt. We moesten queuen. Dat gaf wél aanleiding tot geruzie. “Schiet in Godsnaam op, ik houd het niet meer uit”, schreeuwden de “*backbenchers*” tegen hen die een betere plaats hadden weten te bemachtigen. Sommigen hielden het inderdaad niet langer uit. Dat gaf stampij. “Ga die rotzooi schoon maken” werd er geroepen. Het slachtoffer barstte soms in tranen uit. Dit waren incidenten. In het algemeen gesproken bleven de kampbewoners zich waardig gedragen, ondanks de angst- gegenereerde hoogspanning. Dat is het vermelden waard.

Het was zeer slecht toeven in Theresienstadt. Ik spreek namens mijzelf, maar het gold voor de meesten van ons. Daar waren vele redenen voor.

Allereerst de leefomstandigheden. Het stadje was overbevolkt. Er huisden in de tijd dat ik er verbleef vele tienduizenden Joden. Een stadje dat voorheen zo'n 3000 inwoners schijnt te hebben geteld.

De voeding was slecht, uiterst karig en laten we zeggen calorie-arm, het werk zwaar. Mensen stierven bij bosjes door ondervoeding, uitputting en ziekten. Vooral aan infectieziekten, met wanhoop als “*reinforcer*”. Achteraf hoorden we dat van de circa 140.000 Joden die naar Theresienstadt zijn gedeporteerd, er zo'n 40.000 het kamp hebben overleefd. De anderen werden afgevoerd en vermoord of stierven een “natuurlijke” dood.

De kindersterfte was enorm. Van de 10.500 die werden geïnterneerd hebben er niet meer dan 142 het kamp overleefd⁴⁴.

Onze lichtung heeft op het nippertje de gaskamer ontlopen. Er was er één bij Theresienstadt in aanbouw. Wij werden net op tijd door de Russen bevrijd.

En dan was er nog de angst. Elke week weer de deportaties met onbekende bestemming, maar met het sterke vermoeden dat dit voor de slachtoffers wel eens de laatste reis zou kunnen zijn. Wie zou er op de lijst staan? Elke week heerste er hoogspanning, net als in Westerbork.

c Het werk

Voor mij bestond er nog een tweede bron van angst: de werk omstandigheden. Die waren in één woord afschuwelijk, afschuwelijk zwaar, afschuwelijk smerig en afschuwelijk beangstigend. Ik was tewerkgesteld bij de “*Entwesung*”, de ontsmettingsafdeling. Alle spullen van overledenen werden daar ontsmet. Vaak waren darminfecties de directe doodsoorzaak geweest. Wat binnen kwam moest nog dezelfde dag worden behandeld. Niet uit zorg voor de gevangenen, maar uit zorg voor de bewakers zelf. Die waren als de dood zo bang zelf besmet te worden. Het werk ging me emotioneel niet in de koude kleren zitten. Elke avond weer de angst zelf besmet te zijn. Toch liet ik de

44 Deze getallen vermeldt Wikipedia. Ik heb ze niet kunnen verifiëren.